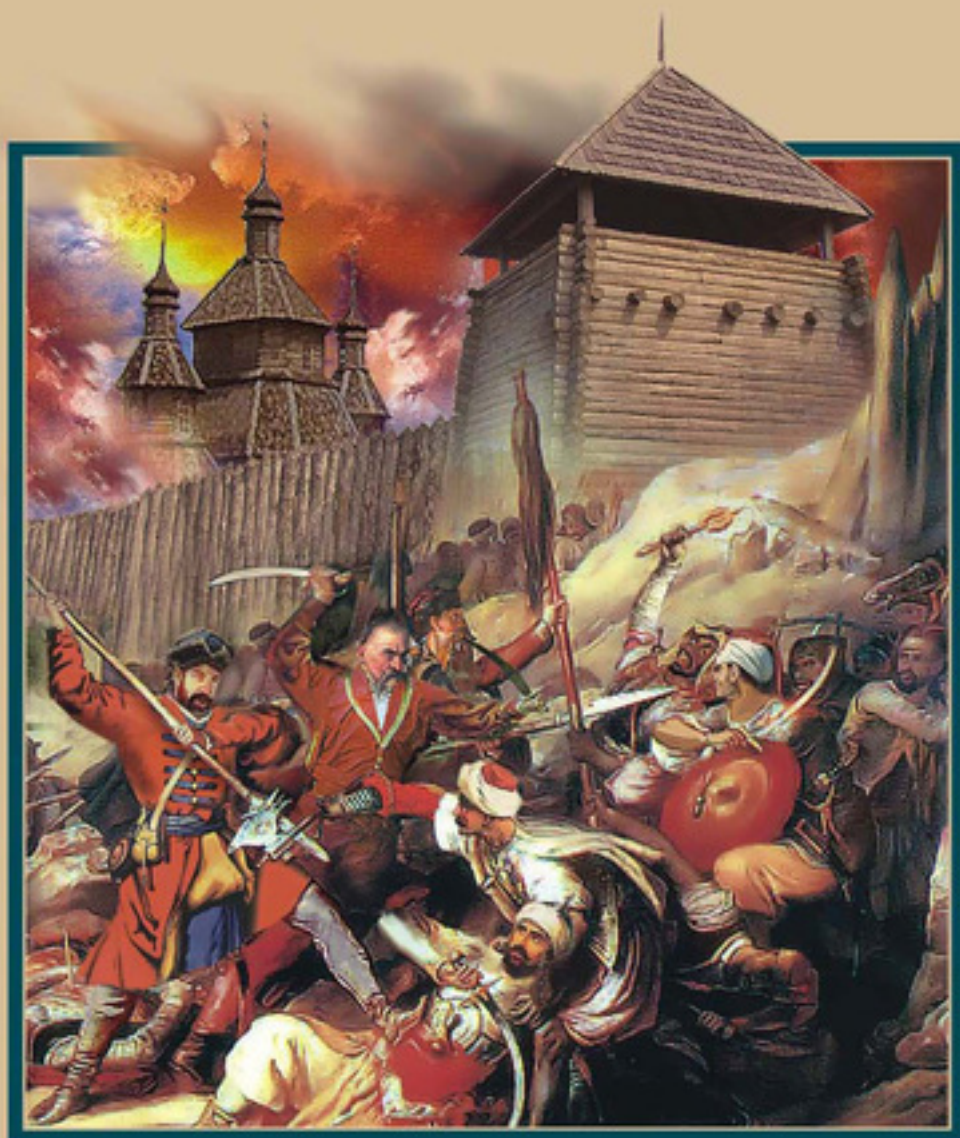

ЧИГИРИНСЬКІ ПОХОДИ

ЗНАМЕНІТІ ПОДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1677–1678

FOLIO

Знамениті події історії України

Юрій Сорока

Чигиринські походи. 1677–1678

«Фолио»

2011

Сорока Ю. В.

Чигиринські походи. 1677–1678 / Ю. В. Сорока — «Фолио»,
2011 — (Знамениті події історії України)

Походи турецької армії та її союзників на Правобережжя і до Чигирина, а також битви, які відбулися в межах тієї операції османського війська, дістали назву Чигиринських походів 1677–1678 років. У цій книжці нами, на основі історичних джерел та робіт українських і закордонних вчених, зроблена спроба висвітлити Чигиринські походи, що, злившись із сірою стрічкою української Руїни, протягом тривалого часу залишалися поза увагою української історичної науки й освітлювалися головним чином російськими вченими. Ці походи, безперечно, заслуговують на те, щоб згадка про них жила в народній пам'яті.

© Сорока Ю. В., 2011

© Фолио, 2011

Содержание

Пролог	5
Розкол України на лівобережну і правобережну. Руїна	6
Гетьманування Петра Дорошенка і його спроби залучити Османську імперію до боротьби за незалежність гетьманщини від Речі Посполитої та Московського царства	9
Облога Кам'янця-Подільського турецькою армією в 1672 році	15
Кінець ознакомительного фрагмента.	17

Ю. В. Сорока

Чигиринські походи. 1677 – 1678

Пролог

Історія України XVII століття надзвичайно багата на події, які круто змінювали долю нашої батьківщини. Настільки круто, що навіть на початку XXI століття їхнє відлуння змушує нас знову і знову прискіпливо приглядатися до періоду, який у європейській історії став рубежем закінчення епохи Ренесансу і початку Нового часу. Серед тих подій особливо вирізняються козацькі повстання під проводом Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Павла Бута, Дмитра Гуні й Якова Остряниці, зрештою Хмельниччина, яка прокотилася, немов яскрава зоря по небосхилу, утворивши на мапі Європи нову державу – козацьку Гетьманщину. Ту Гетьманщину, яка з гордістю змогла заявити про себе малим і великим володарям Європи та Азії: я не провінція Речі Посполитої, я – Україна.

Але пам'ятає історія України протягом XVII сторіччя й такі сторінки, про які відомо значно менше, аніж про повстання козацьких ватажків та Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Майже всі ці події належать до періоду, що в сучасну історіографію увійшов під назвою Руїна, тобто до часів громадянської війни, яка розгорілася на теренах створеної Богданом Хмельницьким Гетьманщини одразу після смерті великого гетьмана і тривала, за оцінками деяких учених, до 1687 року. Цей період Руїни й досі залишається недостатньо вивченим, хоча слід зазначити, що в останні роки зроблено в цьому напрямку чимало. Дослідження та історичні розвідки сучасних учених, які, використовуючи джерела з архівів Речі Посполитої, Шведського королівства, Московського царства та Османської імперії, щораз вище підіймають завісу невідомості, даючи нам змогу зазирнути в минуле і по-новому оцінити деякі сторінки з історії України другої половини XVII сторіччя. Такими сторінками є походи турецької армії та її союзників на Правобережжя і до Чигирин, а також битви, які відбулися в межах тієї операції османського війська й дістали назву Чигиринські походи 1677–1678 років.

У цій книжці нами, на основі історичних джерел та робіт українських і закордонних вчених, зроблена спроба висвітлити Чигиринські походи, що, злившись із сірою стрічкою української Руїни, протягом тривалого часу залишалися поза увагою української історичної науки й освітлювалися головним чином російськими вченими. Ці походи, безперечно, заслуговують на те, щоб згадка про них жила в народній пам'яті не лише в Росії, де боротьбу армії воеводи Ромадановського проти турецької навали освітлювали під своїм кутом зору, а й у пам'яті українського народу.

Розкол України на лівобережну і правобережну. Руїна

Смерть Богдана Хмельницького 27 липня 1657 року стала для України трагічною подією. Несподівано для всіх зникла сильна рука, яка, створивши Козацьку республіку, тримала військову старшину в покорі, не даючи їй можливості розтягнути здобутки великого гетьмана на шматки. Гетьманування Івана Виговського і Юрія Хмельницького є, безперечно, цікавими епізодами з точки зору розуміння тих процесів, які призвели Україну до розколу, але в межах цього твору немає необхідності розглядати їх прискіпливо. Тож пропустимо ці фрагменти вітчизняної історії і перейдемо до подій, які спричинили розкол.

Як відомо, наступником Юрія Хмельницького на Правобережжі став Павло Тетеря-Моржковський. Рік народження першого гетьмана Правобережжя нам невідомий, однак відомо, що він був вихідцем з київської православної шляхти. У молоді роки Павло Тетеря навчався в Київській академії, після чого був членом Львівського Успенського братства. Достеменно відомо, що напередодні початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Тетеря перебував на посаді писаря міського суду у Володимирі-Волинському. Одразу після початку повстання в 1648 році Павло Тетеря перейшов на бік Хмельницького, згодом одружився з донькою гетьмана і вже за кілька років зміг стати однією з найбільш близьких до Хмельницького фігур у Генеральній канцелярії козацького війська. Ще з 1649 року Тетеря перебував на посаді полкового писаря Переяславського полку, а з 1653 року вже очолював полк. Саме Павло Тетеря, як згадується в документах тієї доби, у складі української делегації брав участь у підготовці Березневих статей 1654 року, проти яких виступила велика частина українського козацтва й духовенства. Продовжився злет політичної кар'єри Павла Тетері і після смерті Хмельницького. У 1657–1659 роках він перебував на посаді генерального писаря і проводив підготовку Гадяцької угоди та Слободищенського трактату.

Здобувши нарешті гетьманську булаву, Павло Тетеря повів політику дещо відмінну від тієї, яку проводив його попередник Юрій Хмельницький. Під час своєї діяльності на посаді гетьмана Тетеря цілковито спирався на підтримку короля Яна Казимира та польського уряду. На цій хвилі поляки, метою яких було приєднання до корони Лівобережної України, вирішили використати лояльність українського гетьмана для повалення на Лівобережжі прихильного до Московського царства режиму. І хоча нова війна несла нові біди народу України, Тетеря й не думав опиратися намірам польської влади. Натомість він швидко заручився підтримкою надзвичайно популярного в козацькому війську Івана Богуна, якого поляки задля участі в поході навіть погодилися відпустити з Мальброду, де той відбував ув'язнення вже два роки. Після того як Богун погодився очолити козацький корпус, гетьман Тетеря приєднав свої полки до польського війська і був готовий виконувати накази Яна Казимира. І досить скоро такі накази надійшли – знищуючи все на своєму шляху, козацько-польське військо вирушило до Дніпра, форсувало його і дійшло до Глухова, обложивши фортецю, що її утримували московські ратники і козаки Івана Брюховецького, про якого йтиметься нижче. Однак, слід зауважити, на цій ноті успіхи Яна Казимира і Павла Тетері закінчилися – здобути місто вони так і не змогли. Розпочався відступ, який досить скоро перетворився на панічну втечу. Саме завдяки невдалому походу на Лівобережжя позиція гетьмана Тетері захиталась остаточно. Щоправда, і до початку походу його становище в Україні було не надто міцним. Це відбулося, скоріш за все, з тієї причини, про яку вже було сказано, – надмірна лояльність до поляків, пануванню яких на теренах України настав кінець лише десять років тому. Тож поведінка поляків на українських землях у 1664 році, коли відбувся вищезгаданий похід на Лівобережжя, лише прискорила події, викликавши цілу низку народних повстань. А ще за рік до того почалося сходження на політичний олімп колишнього служки Богдана Хмельницького і майбутнього гетьмана Лівобережжя Івана Брюховецького.

У той час на Лівобережжі, як ніколи раніше, загострилися соціальні суперечності між козацькою черню, селянством і міщанством, з одного боку, та багатими козаками і військовою старшиною – з другого. Війна, що її принесли сюди Ян Казимир і Павло Тетеря, дала змогу демагогам, серед яких особливо відзначався саме Іван Брюховецький, висунутись із маси козацької черні і розпочати запеклу боротьбу за гетьманську владу. Тонко відчуючи переваги моменту, Брюховецький позиціонував себе як захисник простого народу, а отже силою, яка б привела його на вершину лівобережного політичного олімпу, він обрав Запорозьку Січ, серед мешканців якої мав певну популярність ще від часів гетьманування Юрія Хмельницького. Що ж до особистих якостей Брюховецького, то тут маємо зауважити, що, на думку багатьох істориків, він більшою мірою вирізнявся хитрістю, честолюбством, егоїзмом та поверховим розумінням суспільного життя, аніж властивостями, що мають бути притаманні політичному й військовому діячеві. На Чорній раді, що відбулася під Ніжином у червні 1663 року, саме ці риси дали змогу колишньому служці Хмельницького посунути зі свого шляху інших претендентів на гетьманську булаву і бути обраним у гетьмани Лівобережної України. Залишається додати, що це було зроблено за підтримки московського війська, командири якого отримали вказівку підтримати Брюховецького і поквапилися чітко виконати царський наказ.

Одразу після обрання гетьманом Лівобережжя Іван Брюховецький почав діяти вкрай агресивно й жорстоко – прибрав зі свого шляху колишніх конкурентів на гетьманську булаву. Події розвивалися так стрімко, що багато хто з дослідників порівнює наслідки Чорної ради 1663 року зі своєрідною революцією в козацькому середовищі – Брюховецький, закріплюючи успіх, дав дозвіл бідноті грабувати й фізично знищувати представників заможного козацтва. У короткі строки всі ключові посади на Лівобережжі опинилися в руках прибічників нового гетьмана, за допомогою шабел яких він і зійшов на вершину владного олімпу.

Обрання Івана Брюховецького в гетьмани було для Лівобережної України подією не менш сумною, аніж смерть Богдана Хмельницького. З перших днів новий гетьман визначив пріоритети у власній «зовнішній політиці». Згідно з ними він ясно дав зрозуміти, що законним володарем України віднині вважається московський цар, а він як гетьман не претендує навіть на найменшу автономію від Москви і можливість проводити незалежну політику. У своєму сліпому поклонінні владі північного сусіда Брюховецький досягнув значних «вершин». Дійшло до того, що в обмін на будинок у Москві і одруження на боярській доньці Брюховецький почав називати себе «нижайшою підніжкою царської величності», а згодом підписав так звані Московські статті, котрі ще міцніше прив'язали Україну до майбутньої Російської імперії.

Отже, як бачимо, єдність української Гетьманщини з приходом до влади Тетері і Брюховецького опинилася під загрозою. Аналізуючи події, що відбулися протягом середини 60-х років XVII століття, навряд чи буде помилкою сказати, що дії як Брюховецького, так і Тетері відображали занепад політичного життя в Україні. І занепад цей, який, власне, й дістав назву «Руїна», мав надзвичайно згубні наслідки. Саме Тетеря і Брюховецький відмовилися від широких державницьких планів, характерних для Богдана Хмельницького та його уряду, і вели народ – один під владу московського царя, другий – під протекторат короля і шляхти. Розкол України, розпочатий під час Чорної ради, поглиблювався.

На фоні цього розколу Україну почали потрясати заворушення, які рівною мірою послаблювали владу як Івана Брюховецького на Лівобережжі, так і Павла Тетері на Правобережній Україні. Проте мусимо додати, що на правому березі Дніпра події розвивалися значно трагічніше. Загони повстанців тут активно винищували шляхту, яка поверталась у свої колишні володіння на Поділлі, Брацлавщині і решті Правобережжя. Поляки ж, у свою чергу, чинили жорстокі розправи над повсталими. Не надто прискіпливо намагаючись зрозуміти, хто винен у бунті, а хто ні, вони примушували Правобережжя, яке лише недавно пережило важку війну, в черговий раз вкриватися кривавими ріками. На тлі цих сумних подій показали себе нові постаті, які очолили рух повсталих козаків та селян, такі як кошовий отаман Запорозь-

кої Січі Іван Сірко, брацлавський полковник Василь Дрозденко, герой вінницької облоги 1651 року Семен Височан та багато інших. За короткий час ці козацькі ватажки змогли згуртувати навколо себе людей, невдоволених політикою Тетері, й повели збройну боротьбу. У квітні 1665 року загони повстанців завдали армії Павла Тетері нищівної поразки, тож, не маючи підтримки більшості українського населення, гетьман Правобережжя був змушений тікати до Польщі. Яскраво характеризує Павла Тетерю як людину той факт, що під час втечі він не забув прихопити гетьманські клейноди і військову казну. Так ганебно закінчилася діяльність дрібного кар'єриста, який, ставши гетьманом випадково, дбав лише про задоволення своїх меркантильних і амбітних інтересів.

Не затримався скористатися з повстання на Правобережжі й Брюховецький, вирушивши зі своїми військами на колишні володіння Тетері. Спочатку він захопив Черкаси та ще кілька невеликих міст. Однак всі наступні дії армії лівобережного гетьмана продемонстрували, що він не в змозі оволодіти ситуацією, що й призвело до великих втрат у його війську. Війну з польсько-татарськими військами, більшою частиною яких командував Стефан Чернецький, Брюховецький програв. У повстанців Київщини і Брацлавщини теж були досить великі втрати, і в кінці 1665 року вони зазнали остаточної поразки. Ситуація вказувала на те, що невдовзі Річ Посполита зможе відновити свій вплив на Правобережжя, зруйнувавши, таким чином, все, що побудував колись Богдан Хмельницький. Саме в цей час на політичному горизонті України з'явилася людина, котра відчувала в собі силу поєднати розірвану протистоянням Україну і, вдавшись до союзу із сильною третьою стороною, покінчити нарешті з розбратом і громадянською війною. Цією людиною, безперечно, був Петро Дорошенко.

Гетьманування Петра Дорошенка і його спроби залучити Османську імперію до боротьби за незалежність гетьманщини від Речі Посполитої та Московського царства

Як повідомляє нам видатний український історик Олена Апанович у своїй праці «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі», Петро Дорошенко народився 1627 року в Чигирині. Він походив із старовинного козацького роду, який на той час уже дарував Україні одного з володарів гетьманської булави. Цим предком був дід майбутнього гетьмана, Михайло Дорошенко. Військова й політична діяльність Михайла Дорошенка, талановитого організатора, адміністратора й полководця, припадала на 20-ті роки XVII століття. Відомо, що він у статусі полковника одного з реєстрових полків брав участь у Хотинській битві 1621 року, де був не раз овіяний славою, коли стримував під керівництвом Петра Конашевича Сагайдачного атаки потужного турецького війська. Після закінчення Хотинської кампанії і смерті гетьмана Сагайдачного Михайло Дорошенко стає організатором кількох походів на Кримське ханство, під час одного з яких він здійснив ризикований перехід козаків через озеро Сиваш, і, нарешті, був обраний гетьманом Війська Запорозького. Загинув Михайло Дорошенко 1628 року, усього через рік після народження онука Петра, але, поза всяким сумнівом, відіграв вирішальну роль у становленні особистості майбутнього гетьмана. Відомо також, що польський сенатор Яків Собеський характеризував Михайла Дорошенка як «полковника з доброю репутацією у козаків за його хоробрість і завжди прихильного до польського короля і Речі Посполитої», а турецький історик Наїма називав його «слаvim і хоробрим вождем».

Не менший вплив на молодого Петра мав і батько, Дорофій Дорошенко, який обіймав посаду полковника в реєстровому козацькому війську. Петро Дорошенко, безсумнівно, цінував таку славу родинну традицію і з гордістю згадував своїх лицарських предків. Що стосується молодих років Петра Дорошенка, то тут інформація, що дійшла до нас крізь сторіччя, дуже обмежена. Майже немає даних про те, яку освіту здобув майбутній гетьман, хоча маємо сказати, що літописні джерела сповіщають: Дорошенко добре знав латинську та польську мови, був непогано обізнаний із тогочасною наукою та літературою. Військовий талант майбутнього гетьмана заявив про себе досить рано – у неповних тридцять років він став полковником Прилуцького полку, а потім полковником Черкаського та Чигиринського полків, брав участь у боях під проводом Богдана Хмельницького. Виконував Дорошенко й важливі доручення Богдана Хмельницького, вів переговори з польським та шведським урядами, при цьому продемонструвавши здібності талановитого дипломата.

Брав Петро Дорошенко участь і в поході гетьмана Юрія Хмельницького та воеводи Шереметева під Чуднів, який відбувся 1660 року. Відомо, що після того як верхівкою козацького війська було вирішено йти на переговори з поляками, саме Дорошенко вів перемовини з провідником польського війська Єжи Любомирським і готував підґрунтя Слободищенського трактату.

Продовжилося кар'єрне зростання майбутнього гетьмана і в подальшому. За часів гетьманування Павла Тетері, 1663 року, Петро Дорошенко вже перебував на посаді генерального осавула, а з 1665 року, на додаток до цієї посади, він удруге отримав пернач черкаського полковника.

Народні повстання, від яких захиталася влада Тетері в Правобережжі, безумовно зіграли на користь Петра Дорошенка. Одразу після втечі Павла Тетері, коли медведівський сотник Степан Опара, спираючись на підтримку загонів повсталого селянства, проголосив себе гетьма-

ном, Дорошенко дістав нагоду показати себе як хороший політик і розважливий державний діяч. Відомим є той факт, що Опара, не розраховуючи на підтримку лівобережних полків і гетьмана Брюховецького, шукав допомоги в Криму, для чого й почав переговори з ханом. Але в дорозі від Перекопу до Богуслава, де стояв на той час табором Степан Опара, татарських мурз, яких було уповноважено вести переговорний процес з козацтвом, перехопив і схилив на свій бік Петро Дорошенко. Внаслідок цього виступ Степана Опари був приречений на поразку. Одразу після зради татар, які й захопили гетьмана-невдачу в полон, його, разом із кількома найближчими старшинами, видали польському уряду. Після арешту Опара деякий час перебував в ув'язненні в Марієнбурзькій фортеці, а в середині жовтня 1665 року був страчений у Варшаві або, згідно зі свідченнями інших джерел, у королівській ставці під містечком Рава Мазовецька.

Не краща доля очікувала й на іншого претендента на гетьманську булаву – вже згаданого нами Василя Дрозденка. Після того як останній оголосив себе правонаступником Павла Тетері й підняв повстання на Правобережжі, він був взятий у полон козаками Дорошенка і розстріляний.

Нарешті 10 жовтня 1665 року правобережні полковники, зібравшись на малу старшинську Раду, обрали Петра Дорошенка наказним гетьманом Правобережної України. А вже на початку січня 1666 року загальна козацька Рада в Чигирині підтвердила вибір старшини. Булава правобережного гетьмана остаточно залишилася за Дорошенком, на якого в Україні, розірваній на шматки громадянською війною, покладалися великі надії.

І мусимо сказати, що значною мірою новий гетьман ті надії виправдав. Українська Гетьманщина, фактично розірвана на дві частини і вкрай спустошена військовими діями, які тут безкінечно точилися протягом останніх 17 років, раптом відчула на чолі держави сильну людину. І не лише сильну, а таку, яка дбає про неї, а не лише про свої власні амбіції. Реально оцінюючи своє становище, Петро Дорошенко вважав першочерговим завданням домогтися зміцнення своєї влади на Правобережжі і лише після цього повернути свої погляди на лівобережну частину Гетьманщини. Для цього він мав на меті заручитися підтримкою з боку народних мас, передусім козацтва, яке на той час, безумовно, становило в Україні домінуючий клас. Невдовзі зусиллями гетьмана і його прибічників, з метою стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України, було створено регулярне двадцятитисячне військо з найманих частин – так зване сердюцьке військо. Зауважимо, що створення піхоти сердюків було своєрідним ноу-хау гетьмана Петра Дорошенка. Ці полки набиралися з козаків та інших охочих людей, в тому числі іноземців – найчастіше сербів чи молдаван. Є підстави вважати, що сердюки були особистою гвардією гетьмана Дорошенка і одержували платню безпосередньо від нього, а гетьман, у свою чергу, міг спиратися на цю військову силу не менш безпечно, аніж польська корона покладалася на своє знамените кварцяне¹ військо. У середньому в кожному сердюцькому полку налічувалося від чотирьохсот до п'ятисот козаків і несли вони службу по охороні гетьманської резиденції, військових складів і військової артилерії, а також виконували накази гетьмана. Заради справедливості мусимо зауважити, що в міру зростання неприязні до Петра Дорошенка з боку народних мас, сердюків часто-густо почали використовувати для придушення народних виступів. Саме через цей факт, до якого приєдналося невдоволення від високих витрат на утримання цього війська, ставлення до сердюків в Україні було далеким від ідеалістичного. Однак навряд чи створення сердюцької піхоти можна записати до прорахунків гетьмана Дорошенка – адже важкі часи вимагають жорстких рішень, а користь від появи цілком дієздатної

¹ Кварцяне військо – наймане військо шляхетської Польщі в XVI–XVIII ст. Уперше створено в Речі Посполитій в 1562 році за часів правління Сигізмунда II Августа. Кварцяне військо утримувалося за рахунок четвертої частини (кварту) прибутків від королівських маєтків (звідси і його назва).

армії, яка могла протистояти ворогам гетьмана, значно перевершувала шкоду від недоліків її організації.

Немало зробив Петро Дорошенко і для зміцнення економіки країни, яка потерпала від наслідків багаторічної війни. Для зміцнення фінансової системи Гетьманщини Дорошенко встановив на українському кордоні нову митну мережу, а в Чигирині було створено монетний двір, який почав карбувати власну монету. Крім того, успішно запроваджуючи політику колонізації незаселених земель, Дорошенко на степовому кордоні утворив новий полк, який дістав назву Торговицький. Загалом можна стверджувати, що гетьманування Петра Дорошенка могло б привести Гетьманщину до стабільності й процвітання. Але, як видно, не судилося цьому бути – у політику гетьмана несподівано втрутилися зовнішні чинники, першим із яких слід назвати Андрусівську угоду між Московським царством і Річчю Посполитою.

Назву Андрусівської угоди дістало підписане за спиною української влади перемир'я між Польщею і Московією, яке мало на меті закінчити війну, почату Московією проти Польщі в межах виконання Березневих статей 1654 року. Укладання Андрусівської угоди відбулося 30 січня 1667 року в селі Андрусове під Смоленськом.

Умови перемир'я викликали велике незадоволення серед українського суспільства. І якщо для поляків, які через заколот Єжи Любомирського проти королівської влади просто фізично не могли продовжувати війну, мир із Московією був у край необхідний, – з боку Московського царства він став черговою спробою зменшити автономію Гетьманщини. Досить сказати, що Андрусівський договір, порушивши умови Переяславської ради 1654 року та інших договорів з гетьманами Б. Хмельницьким, Ю. Хмельницьким і навіть цілком лояльним до Москви І. Брюховецьким, офіційно закріпив насильницький поділ української етнічної території на дві частини – Правобережну і Лівобережну Україну, які мали відтепер перебувати у складі Московського царства і Речі Посполитої. Звісно, що проти Андрусівського миру рішуче виступив гетьманський уряд Петра Дорошенка. Але що залишалося гетьману, противниками якого раптом стали обидва значно могутніші за нього сусіди, як не розпочати пошук союзників серед інших сильних держав? Тож, напевне, не буде помилковим твердження, що саме Андрусівська угода і повне ігнорування інтересів української Гетьманщини урядами Московського царства і Речі Посполитої під час підписання перемир'я і стало головною причиною майбутньої експансії Оттоманської Порти в Україну, яка й призвела до Чигиринських походів 1677–1678 років.

Отже, після підписання між Московською державою та Річчю Посполитою Андрусівського перемир'я 1667 року Петро Дорошенко вирішив укласти союз із Кримським ханством і перейти разом з Правобережжям під політичний протекторат Османської імперії. Виконуючи розроблений план, у травні 1667 року гетьман Дорошенко активізував підготовку до походу проти Речі Посполитої. У полкові та сотенні міста були розіслані гетьманські універсали про мобілізацію козаків, місцем збору яких було призначено Корсунь. Крім того, до Стамбула вирушило посольство Дорошенка, яке мало намір засвідчити готовність Гетьманщини прийняти протекцію султана. Як і слід було очікувати, султан Магомет IV цілком позитивно поставився до такої пропозиції. У серпні того ж року гетьман Дорошенко застеріг Яна Казимира, щоб той не чинив шкоди козакам, котрі в минулому перебували в його підданстві, але тепер «заховалися під опіку султана». Розпочиналася чергова козацько-польська війна, цього разу з участю такого потужного гравця, як Османська імперія. І наслідки її початку не забарилися. Уже у вересні 1667 року об'єднане українсько-турецьке військо, розпочавши військові дії в Галичині, змусило польський уряд визнати широку автономію Правобережної України і встановити кордон між Гетьманщиною і Річчю Посполитою по річці Горинь. Тож не буде помилкою стверджувати, що кампанія по посиленню впливу гетьманської влади на Правобережжя закінчилася блискуче.

Настала пора втілювати в життя інші замисли гетьмана. А це, ні мало ні багато – об'єднання розірваних частин Козацької держави. Одразу ж після того, як позиції Петра Дорошенка на Правобережжі були зміцнені, він, виконуючи заздалегідь визначений план, звернув свій погляд на Лівобережжя, що його, за допомогою своїх ставлеників, все міцніше прибирало до рук Московське царство. На початку літа наступного 1668 року гетьман Дорошенко на чолі вірного йому війська вирушив на Лівобережжя. Слід зауважити, що час для наступу на Лівобережну Україну був обраний Дорошенком надзвичайно вдало. На Лівобережжі саме набирало обертів антимосковське повстання, викликане свавіллям царських воєвод і поведінкою Івана Брюховецького, який, будучи висуванцем козацької черні, зрадив її інтереси на користь московського нобілітету. В ході цього повстання, у військовому таборі під Опішнею, що на Полтавщині, козаки вбили гетьмана Брюховецького, і 8 червня 1668 року Петра Дорошенка було оголошено гетьманом всієї України.

Однак, незважаючи на таку швидку перемогу, гетьманування Дорошенка на Лівобережній Україні тривало не надто довго. Розуміючи, що відбувається зміцнення гетьманської влади в Україні, Московське царство і Річ Посполита, кожен зі свого боку, взялися підривати її шляхом підтримки численних суперників Дорошенка в боротьбі за гетьманську булаву, а також раптовою військовою агресією на правому боці Дніпра. Тож Дорошенку не залишалось нічого іншого, аніж, призначивши наказним гетьманом Лівобережжя Дем'яна Многогрішного, повернутися на Правобережжя.

Утім, як з'ясувалося, Многогрішний не був тією людиною, яка могла б якщо й не продовжити роботу Дорошенка на Лівобережжі, то принаймні втримати там військову присутність гетьмана. Наступ московських військ під командуванням Григорія Ромадановського на Ніжин і Чернігів призвів до того, що Многогрішний запанікував. Врешті, зваживши на відсутність військової допомоги від Петра Дорошенка, а також на тиск промосковськи налаштованої частини козацької старшини та православного духовенства, Дем'ян Многогрішний був змушений піти на переговори з царським урядом. У ході переговорів Многогрішний публічно відрікся від союзу з Петром Дорошенком і погодився співпрацювати з Москвою, завдяки чому 17 грудня 1668 року на старшинській Раді, що відбулась у Новгороді-Сіверському був обраний так званим «сіверським гетьманом».

Проте офіційна позиція, яку озвучив під час переговорів у Новгороді-Сіверському Дем'ян Многогрішний, зовсім не свідчила про фактичне припинення його зв'язків із Дорошенком. І не лише зв'язків, а й підтримки політики гетьмана. І такий стан речей підкреслили підписані за результатами переговорів між московським урядом і Многогрішним Глухівські статті 1669 року. Згідно з умовами статей, московські воєводи відтепер залишалися лише в п'яти українських містах – Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині й Остері. Крім того, під булавою козацького гетьмана мало перебувати реєстрове військо кількістю у тридцять тисяч козаків, а податки віднині мали збиратися козацькою старшиною, а не московськими урядовцями. І хоча гетьман України, як і раніше, не мав права зноситися самостійно з володарями третіх країн, а права селянства на отримання козацьких привілеїв було обмежено, можемо твердити, що Глухівські статті значною мірою повертали Московське царство і Гетьманщину до Березневих статей 1654 року, скасовуючи підписану Брюховецьким Московську угоду.

На початку 1669 року Петро Дорошенко, що до цього часу домігся союзу з запорожцями та Іваном Сірком, який вкотре перебував на посаді кошового отамана Запорозької Січі, зміг розбити війська чергового кандидата на гетьманську булаву – колишнього висуванця від партії запорозької старшини Петра Суховія, а також союзних йому кримських татар. Ситуація склалася так, що слід було остаточно визначитися з протекцією Османської імперії, якої кілька років домагався Дорошенко, маючи на меті вберегти Україну від зазіхань Польщі та Москви. Тим часом в Україну із Стамбула повернулися послы гетьмана Дорошенка, разом з якими прибув турецький чауш. Одразу після прибуття делегації (орієнтовно 10–12 березня 1669 року)

в Корсуні зібрали козацьку Раду, під час якої було ухвалено «держати з турками дружбу». Як зауважує потомок гетьмана, відомий український історик Дмитро Дорошенко, «справа турецького протекторату не йшла гладко, що й проти нього була опозиція, й що самі турки, так само як і Москва, не дуже раді були бачити на гетьманстві людину сильної волі й з твердими принципами; через те турки тримали в себе «про запас» Гедеона-Юрія Хмельницького, який попав був у татарський полон, і взагалі не дуже квапилися приймати Дорошенка в свою протекцію, хоч формально султан дав на це згоду, і тепер між Царгородом і Чигирином ішли живі дипломатичні зносини, а при султанському дворі перебував постійний український резидент».

Не важко здогадатися, що в середовищі українського козацтва, яке значною мірою завдячує своєму виникненню саме боротьбі з мусульманською експансією, кроки гетьмана Дорошенка на зближення з Туреччиною вітали далеко не всі. Не додавали гетьману популярності в народі й чутки, поширювані московськими шпигунами. Ці чутки сповіщали, що Дорошенко продав Україну в турецьке ярмо, й закликали козацтво до опозиції гетьману. Літом 1669 року Петро Суховій, якого все ще не полишали думки про здобуття гетьманської булави, знову повернувся в Україну на чолі загонів кримських татар. Підлеглі колишнього запорозького писаря напали на Дорошенка й узяли його військо в облогу неподалік від села Кононча на Черкащині. Як оповідає літопис, з Дорошенком, який не сподівався нападу, було всього дві тисячі козаків і Петро Суховій мав того дня цілком реальні шанси здобути нарешті омріяну булаву. І лише присутність у ставці Дорошенка турецького посла, який наказав татарам негайно припинити бій, врятувала гетьмана. Щоправда, спроби відібрати владу у Дорошенка не припинились і надалі – вірні Суховієві козаки незабаром виголосили наказним гетьманом Михайла Ханенка, і протистояння продовжилось.

За таких умов стало зрозумілим, що подальше зближення з Османською імперією неминуче, навіть якщо для цього доведеться піти на певні поступки, долаючи недовіру султана до гетьмана Дорошенка. Однак, перед тим як зробити такий ризикований крок, Дорошенко провів ще одну спробу порозумітися з поляками. Слід сказати, що, незважаючи на протистояння з Річчю Посполитою, Дорошенко все ще підтримував певні відносини з її урядовцями, листуючись із коронним гетьманом Яном Собеським. Майбутній польський король віддавав військовому й політичному таланту Петра Дорошенка належне, тож до останнього намагався прихилити українського гетьмана на свій бік. Відгукнувшись на прохання Собеського, гетьман Дорошенко вислав восени 1669 року до Варшави на коронаційний сейм своїх послів, якими стали полковник Петрановський та генеральний осавул Тарасенко. Своїм посланцям гетьман доручив провести переговори з поляками, які по зреченні від престолу Яна Казимира вибрали нового короля Михайла Вишневецького. Під час переговорів старшини мали, за задумом Дорошенка, домагатися повної автономії України в складі Речі Посполитої, тобто повернення до статей Гадяцького трактату 1658 року. Однак місія Петрановського й Тарасенка, як невдовзі з'ясувалося, не мала жодної надії на успіх. Як доповіли гетьманові послі, повернувшись із Польщі, серед польського політикуму їхня місія викликала лише глуху стіну нерозуміння. Тож поляки, як оповідає Д. Дорошенко, «збули послів самими лише компліментами».

Незважаючи на такий холодний прийом, влітку 1670 року Річ Посполита все ж дала згоду на переговори з козаками. На переговорах, які розпочалися незабаром в Острозі, Петро Дорошенко виставив умови, подібні до зафіксованих у Гадяцькому трактаті. Ними стали: повне скасування церковної унії в межах цілої Речі Посполитої, повна автономія України в межах давніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств (очевидно, малося на увазі, що Андрусівська умова буде анульована), свободу науки, школи й друку. Зрозуміло, що на такі умови польський уряд, який не відчував в особі Петра Дорошенка великої загрози для себе, не побажав пристати. Поглибило непорозуміння й те, що несподівано прислав своїх послів до Острога і Ханенко, пропонуючи значно більш вигідні полякам умови підданства. Тож, порадившись, 2 вересня 1670 року польські делегати заключили договір із Ханенком. Згідно з умо-

вами договору, Польща визнавала Михайла Ханенка гетьманом Правобережної України, а він, у свою чергу, визнавав себе підданим польського короля на умовах автономії самої лише козацької частини населення України.

Таке рішення сейму означало для Дорошенка остаточний розрив з Річчю Посполитою. Щоправда, як засвідчують джерела, події, які відбулися в Острозі, значно підвищили його популярність серед козацької бідноти, котра після визнання Ханенка польською владою відступилася від нього і повернулася обличчям до гетьмана. У відповідь на королівський лист, у якому Вишневецький вимагав, щоб козаки визнали своїм гетьманом Михайла Ханенка, козацька Рада, котра відбулась у Корсуні на початку 1671 року, відповіла цілком передбачуваною ухвалою. Козаки декларували повне довір'я до гетьмана Дорошенка й відправили Вишневецькому відповідний лист. Одночасно з посланням королю Речі Посполитої був відправлений другий колективний лист. Це послання було адресовано козакам лівобережних полків. Представники Корсунської ради намагалися схилити лівобережне козацтво на бік Дорошенка, сповіщаючи, що в особі гетьмана український народ має «справжнього доброго вождя, який про те тільки й дбає, щоб Україна ніколи не була роздвоєна й розрізнена».

Тим часом Петро Дорошенко готувався до рішучого протистояння з Річчю Посполитою і для цього проводив відчайдушні спроби пошуку всіх можливих союзників. Для цього він спробував домовитися з курфюрстом Саксонським і Бранденбурзьким Фрідріхом-Вільгельмом, намагаючись залучити його до антипольської коаліції. Але тут на гетьмана очікувало розчарування – дорогою його лист було перехоплено і документ опинився на столі в короля Вишневецького. Крім того, як наголошує Дмитро Дорошенко, гетьман звертався до Москви, до Многогрішного, навіть до бунтівного Степана Разіна, намагаючись домогтися від них підтримки. Однак, як з'ясувалося, реальну допомогу могла надати тільки Оттоманська Порта. Спочатку за наказом султана до українського гетьмана прибуло відділення білгородських татар, у подальшому обіцяючи збільшити контингент. Наступний 1671 рік минув у дрібному протистоянні посланого Дорошенком Остапа Гоголя з поляками й підрозділами Ханенка, а восени поляки розпочали масовану атаку на Поділля, й дуже скоро ними було захоплено майже всі тутешні ключові міста: Брацлав, Могилів, Бар, Меджибіж і Вінницю. Трималося лише полкове місто Кальник, дочекавшись приходу на допомогу значного відділення гетьманського війська на чолі з полковником Петрановським.

Але на цьому успіхи поляків скінчилися. Наприкінці 1671 року Османська імперія нарешті почала виконувати домовленості й на допомогу Петрові Дорошенку вирушили близько тридцяти тисяч татар і кілька тисяч турецьких вояків. Утім, чисельність турецького війська дуже швидко була збільшена і за Поділля і Брацлавщину розпочалися активні бойові дії. Польський коронний гетьман Ян Собеський боявся саме такого розвитку подій. І не даремно. На початку травня 1672 року султан Магомет IV з великим військом перейшов Дунай, а далі й Дністер і підступив до Кам'янця на Поділлі, маючи на меті здобути неприступну фортецю над Смотричем, яка досі бралася лише один раз – її спромігся захопити литовський князь Вітовт у далекому XIV столітті. Тож поки полки Дорошенка громили Ханенка під Батогом, турецьке військо взялося за Кам'янець-Подільський, демонструючи, що відступати не має наміру. І ця облога, яка показує нам усю серйозність становища, що в ньому за якихось кілька років опиниться Чигирин, заслуговує на те, щоб бути описаною детальніше.

Облога Кам'янця-Подільського турецькою армією в 1672 році

У книзі відомого польського письменника Генріка Сенкевича «Пан Володзієвський» є цікаві рядки, які стосуються неприступного Кам'янця-Подільського. Ці слова, вкладені письменником в уста турецького султана Османа II, сповіщають, що на запитання султана: «Хто ж укріпив цю цитадель?», його підлеглі відповіли: «Це зробив сам Бог!» – «Тоді нехай її Бог і бере!» – мовив Осман і відмовився штурмувати фортецю над Смотричем. Проте, через п'ятдесят один рік після появи тут Османа II, у серпні 1672 року військове щастя відвернулося від захисників Кам'янця-Подільського.

Ще в березні 1672 року перед султанським палацом в Адріанополі було виставлено бунчуки, що знаменувало: в Османській імперії оголошено чергову священну війну з невірними. Одночасно з цим, у межах підготовки до великого й тривалого походу, було організовано масову заготівлю продовольства. На початку літа з-під Адріанополя, отримавши султанський наказ йти на допомогу Петру Дорошенку в землі Правобережжя, вирушив полковник Абдурахман, а за кілька днів – сам султан. Переправившись через Дунай, турецька армія пішла вздовж долини річки Прут – точно тим самим шляхом, яким ішли 1621 року вояки Османа II. За два місяці, а саме 3 серпня 1672 року турки почали будувати міст через Дністер у районі Жванця. 12 серпня міст було збудовано, і турецькі вояки вступили на територію Речі Посполитої.

Слід додати, що одразу після форсування Дунаю до султанської армії приєдналися військові загони молдавського та волоського господарів, загальною чисельністю в шість тисяч вояків. Коли ж султанська армія переправлялася через Дністер, до неї приєднали свої сили кримський хан Селім-Герай з частиною орди – близько десяти тисяч легкої кінноти, а також гетьман Петро Дорошенко з трьома тисячами козаків, які вже покінчили з Ханенком і були готові виконувати свою частину домовленостей із Оттоманською Портою. Хоча формально походом на Кам'янець командував сам султан Магомет IV, реальним головнокомандувачем був талановитий полководець великий візир Ахмед Кюпрілі.

Передові частини турків швидко оволоділи Жванцем, який був слабо укріплений, і продовжили свій шлях на північ – незважаючи на допомогу з Кам'янця-Подільського, після короткого бою Ієроним Лянцкоронський, який командував гарнізоном Жванця, був змушений відступити із Жванця.

Що ж до готовності Кам'янець-Подільської фортеці до майбутньої облоги, навряд чи її можна назвати задовільною. Перед такою грізною силою, яка прийшла на Поділля, Річ Посполита в той час була фактично беззахисною. Коронний гетьман Ян Собеський, добре розуміючи, що не має ніякої можливості для ведення війни в полі, зробив ставку в майбутньому протиборстві на потужні укріплення Кам'янця-Подільського. Для цього він підготував план, згідно з яким поляки мали підготувати міські укріплення з розрахунком затримати тут турецькі сили і дати можливість королю зібрати кватерне військо та посполите рушення. У межах розробленого плану Собеський мав намір підтягнути до Кам'янця всі гарнізони з ближніх фортець та міст, за винятком хіба Меджибожа, Бара і Брацлава. Крім того, коронний гетьман дав розпорядження Ханенку, зобов'язавши його надіслати на підтримку Кам'янця-Подільського півтори тисячі козаків. Але цим планам, як уже зазначалося, завадив Петро Дорошенко.

Отже, можемо сказати, що баланс сил був аж ніяк не на користь поляків. Окрім великої кількості піхотних і кавалерійських полків, турецька армія мала у своєму складі потужну артилерію, загалом близько 100 гармат, з них 26 – важких. Турецьке командування, діючи за розробленим заздалегідь планом, вважало найпершим зі своїх завдань саме оволодіння

Кам'янцем. Турки не гірше за Яна Собеського розуміли, що падіння фортеці дало б змогу безперешкодно просуватися у глиб Правобережжя і навіть Польщі.

Натомість гарнізон кам'янецької фортеці складався всього з двохсот чоловік найманої піхоти. Щоправда, дещо врятувало ситуацію те, що крім них, після поразки під Четвертинівкою, підтягнули до Кам'янця-Подільського два малочисленні полки піхоти по 150–200 чоловік кожний. Наприкінці липня, в останній момент, до Кам'янця прибув полк піхоти в кількості п'ятисот жовнірів, найнятих краківським біскупом Тржебіцьким. Ще гіршим було становище в кавалерійських підрозділах кам'янець-подільської залоги. Тут у складі трьох кавалерійських хоругв напередодні облоги залишилось лише 70 жовнірів, решта ж розійшлася хто куди через несвоєчасну виплату грошового утримання. До цього можемо додати 24 драгуни Єжи Володєвського, який прибув до Кам'янця-Подільського, залишивши за наказом Потоцького невеличкий форпост, що його утримував у Хребтіїві, а також 30 сердюків полковника Мотовила і 80 жовнірів ротмістра Мокрицького. Тобто всього регулярного війська у гарнізоні Кам'янця-Подільського налічувалося менше ніж 1500 чоловік. Крім того, було надзвичайно мало артилерійської обслуги – всього шість кваліфікованих гармашів. Окрім гарнізону виявили бажання стати на захист міста від турків близько 500 чоловік шляхетського ополчення, здатних до оборони.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.